

XX. sjezd KSSS a jeho místo v dějinách bolševismu

VÁCLAV VEBER

XX. sjezd sovětských komunistů, na jehož tajném zasedání 25. února 1956 promluvil tehdejší první tajemník Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) Nikita Chruščov, byl asi největší událostí od listopadu 1917, která vyšla z Moskvy do světa. Přinesl šokující zprávy, jež nikdo nečekal. I když si o zločinech komunistů cvrlikali vrabci na střechách, přece jen sdělit je světové veřejnosti z komunistické tribuny bylo přinejmenším nečekané.

Josif Vissarionovič Stalin a Nikita Sergejevič Chruščov v roce 1938

Foto: ČTK

Stalinovy poslední týdny života

Naposledy se Stalin objevil v novinách a nakonec také na očích komunistické veřejnosti na XIX. sjezdu sovětských komunistů v říjnu 1952. I ten byl nečekaný, zasedal od 5. do 14. října 1952 a sešel se po dlouhých třinácti letech; kritizovat tento stav si ovšem netroufal nikdo. Veškerá režie byla ve Stalinových rukou, to on

rozhodl, že bude na sjezdu prakticky divákem a režisérem z ústraní, hlavní referáty přednesli Georgij Malenkov (o činnosti), Maxim Saburov (o pětiletém plánu) a Nikita Chruščov (o změnách ve stanovách strany), všichni četli nekonečné a nudné texty, které vznikly ve Stalinově sekretariátu. Stalin si vzal slovo na úplný závěr, aby poděkoval za účast představitelům všech čtyřiačtyřiceti

komunistických stran, které poslaly na sjezd své delegace. Byl to krátký banální projev, který měl však problém přednést pro samé ovace, jež doprovázely málem každé jeho slovo.¹

Za černý den, kdy se vetkl do paměti přítomných jako nelítostný soudce a vládce nad životem i smrtí, můžeme považovat 16. říjen, kdy bylo svoláno plénum ústředního výboru, které bylo jen pár dní předtím zvoleno na XIX. sjezdu.² Dlužno dodat, že Stalin delší dobu nešetřil kritikou svých spolupracovníků a navrhl rozšířit vedení státu na pětadvacetičlenný orgán (a nazvat ho předsednictvem) – sjezd všechny jeho návrhy poslušně schválil. Stalin se k překvapení přítomných ujal řízení schůze, zamítl obvyklý stenografický záznam a své vystoupení z velké části věnoval ostré kritice Vjačeslava Molotova a Anastase Mikojana. (Nebylo to poprvé, kdy byl Molotov vystaven neúprosné kritice, kterou mohl považovat za nespravedlivou.) Na konec schůze Stalin oznámil, že se v krátké době hodlá vzdát některých svých funkcí, předat je a odejít na odpočinek. Nemusíme ani uvádět, že následně se zvedl uragán odporu nejbližších funkcionářů, podle různých svědectví hrál prim Malenkov, ale přidávali se i další. Stalin nakonec mávl rukou a přestal o této záležitosti mluvit. S nově zvolenými odpovědnými pracovníky (novými členy předsednictva ústředního výboru, jejich kandidáty a nakonec i rozšířeným počtem tajemníků ÚV) přišli pro staré stalinovské kádry zcela noví a neznámí lidé (např. Alexej Kosygin, Michail Suslov, Leonid Brežněv), nevědělo se odkud a na čí doporučení. To vše vyvolávalo nejistotu s jedinou konstantou, a to, že přichází nová vlna čistek ve vedení strany a státu. O tom pochyboval málokdo.

1 J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR - XIX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu, projevy a dokumenty*. Ústřední výbor KSČ, Praha 1952, s. 55–56. Ačkoliv šlo o závěrečné vystoupení, je jeho projev zařazen na začátek tištěného protokolu.

2 Tamtéž, s. 297–302. Sjezd zvolil 125 členů ÚV KSSS, 111 kandidátů ÚV KSSS, Ústřední revizní komisi KSSS a jedenáctičlennou komisi, která měla připravit nový program a předložit ho na příštím sjezdu (byli v ní mj. Stalin, Berija, Kaganovič, Malenkov, Molotov, Pospělov ad., Chruščov v ní např. chyběl).

Přítom tvář, kterou Stalin obracel ke světu, se jevila jako strážlivá a tolerantní, jeho postoj v německé otázce byl až překvapující, preferoval neutralitu, nacionalismus i všelidskou touhu po míru. Soudil – alespoň to při různých příležitostech tvrdil – že rozpory mezi kapitalistickými zeměmi (Británií s Francií a USA, Německem a Japonskem aj.) jsou silnější než rozpory mezi kapitalismem a socialismem a že se menší kapitalistické státy nakonec vytrhnou z objetí USA a odváží se konfliktu s nimi. Vůči vlastní zemi byl tvrdý a žádal razantní novinky v její správě, nelibostí nad jejími nedostatky se netajil a připisoval je převážně nekvalifikovanému vedení. Asi hledal nejvhodnější příležitost k zásahu a nakonec zřejmě usoudil, že konečnou čistku zahájí represe vůči Židům.

Co se týče zločinů, v sovětském režimu bylo vždy na co navazovat. Sovětský svaz ještě podporoval Izrael (dokonce vojensky prostřednictvím Československa), ale Stalin už začátkem roku 1948 dal pokyn zavraždit populárního herce Solomona Michoelse. Úkolem byl pověřen jeden z předáků tajné policie Viktor Abakumov, tehdy ministr státní bezpečnosti. Později o tom svědčil: *Stalin mi dal za úkol urychleně organizovat likvidaci a určil pro to „zvláštní lidi“. Z několika variant „likvidace“ byla posléze vybrána následující: herce, který byl tehdy na návštěvě v Minsku, pozval běloruský ministr státní bezpečnosti Canava na noční pitku na svou daču. Tam byl zavražděn, jeho tělo pohozeno v postranní uličce a přejeto nákladním vozem. Stalin pak „vyjádřil svou spokojenost a nařídil udělení medailí“; pro jistotu však byl „likvidován“ i agent bezpečnosti, který byl Michoelsovým šoférem.*³ Tajným výnosem prezidia Nejvyššího sovětu z 26. října 1948 bylo vyznamenáno šest pracovníků ministerstva státní

bezpečnosti za „úspěšně provedenou operaci“. Následně byl rozpuštěn Svaz židovských spisovatelů, jeho almanachy zastaveny jako nepotřebné, stále probíhalo tajné zatýkání a posílání do vyhnanství či alespoň propouštění z práce. Až na jednu výjimku byl popraven celý pětadvacetičlenný Židovský antifašistický výbor a někteří kremelští lékaři (Etinger, Kogan) zemřeli ve vězení dříve, než se dostali na seznam „spiklenců“ v bílých pláštích. Na přelomu let 1952–1953 byl Sovětský svaz zvláštní zemí, ovládanou nedůvěrou, nepřátelstvím a mlčením.

Situace s lékaři nám může sloužit jako sonda do tehdejších sovětských poměrů. Vše se odehrávalo bez nějakého konkrétního plánu, ani dnes nelze nalézt hodnotné dokumenty, protokoly, žádná pravidla neplatila a o zákonech se nemá smysl zmiňovat. Například jeden čas se vážně uvažovalo o ustavení Židovské autonomní republiky na Krymu, kde tehdy žilo asi šedesát tisíc Židů, ale po krátké době tomu bylo naopak – za zmínku o Židovské autonomní republice bylo možné skončit ve vězení. Ve dnech 8. až 18. května 1952 probíhal v Moskvě proces s patnácti obviněnými bez práva na obhajobu i na odvolání a politbyro předem rozhodlo, že všichni obvinění budou popraveni. Jenže v úplném finále předseda vojenského soudu Čepcov, který proces vedl, oznámil Malenkovovi, jenž dočasně zastupoval Stalina, že „případ“ se zhroutil, protože nejsou k dispozici žádné důkazy, a žádal dispozice (není pochyb o tom, že Čepcovovo jednání nepocházelo jen z jeho hlavy, ale kdo ho podnítl, o tom bychom mohli jen spekulovat). Když se Malenkov v roce 1957 dostal na lavici obžalovaných, prokurátor Roman Ruděnko ho mj. obvinil i z tohoto „případu“. Říkal tehdy: *[Čepcov] se dostavil k vám, soudruhu Malenkově, a oznámil, že se*

Karikatura Georgije Malenkova, únor 1954

Foto: ČTK/Mary Evans/Rights Managed

*případ zhroutil, obvinění je neudržitelné a je potřeba vynést zprošťující rozsudek. A vy jste oznámil: Nebudeme před nimi padat na kolena, existuje rozhodnutí politbyra – zastřelit. A osmnáct lidí [...] bylo zastřeleno.*⁴ Malenkov svou nepěknou roli tehdy nepopřel, hájil se ovšem tím, že to nemohl říct Stalinovi.

„Případ“ lékařů se rozbíhal pomalu a spíše rozpačitě. Na 9. ledna 1953 bylo poprvé svoláno zvolené předsednictvo ústředního výboru s programem šetření lékařů, Stalin se na něj však nedostavil. Zpráva o „zločinech“ lékařů se do tisku dostala (jako zpráva TASS 13. 1. 1953) a neslibovala samozřejmě nic dobrého. Ale žádné dokumenty, scénáře celé akce, nic podobného k dispozici není, a proto se například soudí, že Stalin hodlal k ukončení „případu“ použít metodu tzv. zvláštní konference, které bylo od konce roku 1934 možné ustavit při

3 DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé: velká politika 1938–1991. Díl I., Světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Karolinum, Praha 2004, s. 367. Též RADZINSKIJ, Edvard S.: *Stalin. Zevrubný životopis založený na nových dokumentech z ruských tajných archivů*. Mladá fronta, Praha 1998, s. 460–463.

4 MEDVEDEŤ, Žores: *Stalin a židovský problém. Nová analýza*. Stilus, Brno 2005, s. 105.

Malenkov, Berija, Bulganin, Molotov a další vedoucí představitelé Sovětského svazu diskutují po Stalinově smrti, co dál

Foto: ČTK/Mary Evans/Illustration by Walter Molino
La Domenica del Corriere, 15. března 1953

ministerstvu vnitra či později i při ministerstvu státní bezpečnosti. Tyto konference mohly soudit „význačné“ osobnosti a měly pravomoc vynášet rozsudky, které byly hned vykonávány (po válce tak bylo každoročně odsouzeno a popraveno asi patnáct

tisíc obviněných). Před každou takovou konferencí byla organizována různě rozsáhlá mediální kampaň, v případě sovětských Židů jí byla věnována mimořádná pozornost, vždyť tříčlennou komisi pověřenou touto kampaní tvořili Nikolaj Michailov,

tajemník ÚV a vedoucí tzv. agitpropu, Dmitrij Česnokov, šéfredaktor časopisu *Kommunist* (údajně napsal knihu, ale nenašla se, asi ji autor, pokud je to pravda, zničil), a Dmitrij Šepilov, šéfredaktor deníku *Pravda*. Sotva bylo možné jmenovat reprezentativnější komisi. Intenzivní kampaň probíhala něco přes týden, koncem ledna 1953, ale pak jako by se zadržela. Byl připraven mj. veřejný dopis, vůči Židům urážlivý a hrubý, který mělo podepsat padesát vybraných židovských osobností, ale Stalin ho ve finální verzi neschválil. Vynutil si jeho přepracování, ale i druhá verze skončila v archivu. Zároveň se děly nevysvětlitelné věci – do vězení se v prosinci 1952 dostal generál Nikolaj Vlasik, velitel Stalinovy stráže a nejmocnější muž v jeho okolí, a v únoru 1953 odešel do penze dlouholetý vedoucí jeho sekretariátu Alexandr Poskrebyšev. Ve stejném měsíci byla Stalinova politická iniciativa mizivá, do práce přišel jen čtyřikrát a nikdy v ní nepobyl déle než hodinu. Nejčastěji krátce pohovořil s Berijou, Malenkovem či Bulganinem, kteří byli v úřadě k dispozici. Koncem února přišel telefonický pokyn k zastavení antisemitské kampaně. Dnes se soudí, že ho nemohl poslat nikdo jiný než Stalin, ale najít přijatelné vysvětlení je velmi obtížné. Myslím, že pravdu má historik Žores Medvěděv⁵, který tvrdí, že Stalin chtěl zastavit „případ“ lékařů a obvinít z jeho konstrukce Malenkova s Berijou, popřípadě i další, čímž by zahájil velkou čistku, která by znamenala radikální kádrové změny. Není divu, že tento systém byl pro drtivou většinu vyšší nomenklatury naprosto nepřijatelný především z důvodu své nevyzpytatelnosti a samozřejmě také hrubosti a ničivých následků. Jörg Baberowski má pravdu. *Stalinistický Sovětský svaz byl feudální stát založený na osobních vazbách, ovládaný mocnými klikami a jejich vazalskými družinami.*⁶

⁵ Tamtéž, s. 183–184. Podrobněji o „případu lékařů“ s. 171n.

⁶ BABEROWSKI, Jörg: *Rudý teror. Dějiny stalinismu*. Brána, Praha 2004, s. 118.

Představitelé strany a vlády stojí stráž u rakve J. V. Stalina ve Sloupové síni Domu svazů v Moskvě – zleva: Vjačeslav Michajlovič Molotov, Kliment Jefremovič Vorošilov, Lavrentij Pavlovič Berija, Georgij Maximilianovič Malenkov, na druhé straně: Nikolaj Alexandrovič Bulganin, Nikita Sergejevič Chruščov, Lazar Mojsejevič Kaganovič a Anastas Ivanovič Mikojan
Foto: ČTK

Tuto kapitolku zakončíme konstatováním, že historická badatelská práce v oblasti sovětských dějin je velmi obtížná a má mnoho úskalí. Prameny, které jsou k dispozici, jsou pro rekonstrukci uceleného obrazu událostí nedostatečné, což řada historiků bere jen obtížně na vědomí. Značná část archivů je zničena nebo falzifikována a dozvědět se pravdu je vyloučeno. Také mnoho pokynů, často velmi závažných, nemá písemnou podobu, protože byly vydávány ústně, a konečně Stalin cílevědomě pracoval s historií jako s politikou obrácenou do minulosti, propagandu budoucího nezvratného bolševického vítězství činil základem jejího podání a jeho nástupci Chruščov a další až po Andropova vždy se začátkem svého nástupu vydávali příkazy k prověrce archivů a žádali zničit vše, co mohlo kompromitovat politiku SSSR nebo jejich vlastní činy, pokud se vymykaly obecně přijatelné morálce. Navíc i tak jsou archivy přístupné pouze výběrově.

Nezbývá proto než těžit převážně ze vzpomínek a osobních svědectví, které je však nutné prověřovat. Co se týče tištěných zdrojů, nikdy nepřehlédnout, že podléhaly systematické cenzuře, a hlavně vypracovat si systém seriózní detektivní práce, představitosti a být schopen logické

analýzy. Výsledkem je dobrodružství poznání, za jehož pravdivost ovšem nelze dát ruku do ohně.

Mezi Stalinovou smrtí a XX. sjezdem

Překvapení byla přinejmenším dvě: jednak kvapné tempo, v jakém se pozůstali vůdčové rozešli se Stalinem (5. března večer zemřel, údajně deset minut před 22. hodinou, a již 9. března se na Rudém náměstí konaly pohřební ceremonie, čímž Stalinovi pohrobci dávali na vědomí, že život půjde dál), a jednak skutečnost, že se stará garda semkla natolik, že byla schopna vyřadit možnou konkurenci nových Stalinových povýšenců. Ještě za jeho života se totiž konalo společné zasedání pléna ÚV KSSS, prezidia Rady ministrů a Nejvyššího sovětu, které i podle sovětských zákonů nezákonně zrušilo rozhodnutí XIX. sjezdu a staronově obsadilo funkce ve státě. Na Berijův návrh se šéfem státu stal Malenkov, který se následně postaral o realizaci dalších dohod. Dnes je všeobecně známo, že hnacím motorem těchto změn a iniciátorem řady návrhů byl Berija⁷. Jeho iniciativa byla tak překotná a rozsáhlá, že vylekala jeho spolupracovníky, kteří ho nejdříve tajně a poté i veřejně obvinili, že usiluje o převzetí

moci, a šířili mezi sebou strach z následků, jež na sebe nenechají čekat, pokud se mu tento manévř povede. Překvapivým organizátorem a hlavní osobou protiberijovského tažení se stal Chruščov, který nakonec této pozice využil k zisku postu nejvyššího vůdce. Při této příležitosti samozřejmě Berijovi nasadil masku největšího komunistického zločince.

Hlavním zločinem komunistického režimu byly v očích domácí a světové veřejnosti koncentrační tábory, známé Souostroví Gulag, které se osobně dotýkalo řady sovětských občanů a obavy z něj nebraly konce. Berija se zasadil o okamžité propuštění cca 1,5 milionu vězňů, jeho další návrhy na radikální změny však jeho spolupracovníci odmítli (dokonce v jednom případě bylo dohodnuto vyřadit je z oficiálního zápisu). Propuštění se přibližně o dva roky pozdrželo, ale zastavit ho již nebylo možné. Z velké části se o to postaraly táborové nepokoje a povstání a gulag také postupně státu přinášel více starostí než výhod.

Berijova aktivita mnohé občany velmi překvapila. Historik Andrej Zubov v nejnovějších ruských a sovětských dějinách o tom píše: *Od března do června [1953] si jako nejaktivnější člen nového sovětského vedení počínal Berija. Směřoval k nejvyššímu mocen-*

7 Podrobněji viz VEBER, Václav: *Nikita na trůně. Chruščov v čele SSSR v letech 1953–1964*. Triton, Praha 2014, s. 34n. (Sto dní aktivit Lavrentije Beriji).

Maršál SSSR Nikolaj Alexandrovič Bulganin
Foto: ČTK

skému postu, chápal ale, že s vědomím všech zločinů, jež za Stalina napáchal, mnoho šancí nemá – jeho nejbližší spolupojovníci se ho bojí, lid ho nenávidí a zahraniční politikové na něj hledí jako na krvavou stůru. Po vůdcově smrti se nejdopovědnějším za zločiny stalinického režimu stal právě on. Ve snaze se očistit a získat podporu ze strany světového veřejného mínění, ve vedení vlastní komunistické strany i mezi sovětskými občany Berija jako člověk jistě inteligentní promyslel celou řadu kroků.⁸ V zahraniční politice chtěl co nejrychleji ukončit všechny rozepře v Evropě, urovnat spory s jugoslávskými komunisty (jimž ovšem postavení mezi dvěma tábory vyhovovalo), doporučoval sjednocení Německa, což znamenalo obětovat NDR (rozvíjel však důsledně Stalinovu politiku z poloviny roku 1952, který navrhoval totéž, a nabízel dokonce ústupky), a inicioval jednání o ukončení

války v Koreji. Nejviditelnější byla jeho snaha stanovit nový kurz a po postupném prosazení v Sovětském svazu ho vnútit alespoň evropským komunistickým zemím (sovětské vedení začalo s Maďarskem⁹ a NDR – wmišní politici se všemi způsoby bránili a nechtěli se vzdát svých dobytých mocenských pozic). Ve vnitřní politice se vedle propouštění z gulagu jeho nejviditelnější iniciativou stala reforma státní bezpečnosti (nová KGB byla důsledně podřízena státnímu vedení) a postupné zastavování rozpracovaných „případů“, především židovských lékařů, jejich osvobození a rehabilitace. Do této kategorie patřil i výnos Nejvyššího sovětu z 27. března 1953 o amnestii, zastavení stalinových „strategických staveb“, které stavěli vězňové, veřejně bylo plánováno propuštění přibližně dvou milionů zvláštních přesídlenců a kroky, jež by přispěly k destrukci mechanismu stalinického teroru a k demontáži soustavy otrocké koncentračnické práce. Zdálo se, že Berija by mohl mít úspěch, což však nemohli připustit jeho kolegové. Úvaha, že by jim následně předložil účet z dob stalinových časů, se zdála reálná. To tvořilo podstatu společného útoku na Beriju, který v červnu 1953 vyvrcholil jeho zatčením a v prosinci 1953 popravou po krátkém procesu, uskutečněném ještě v duchu stalinových praktik.

Pro vnější pozorovatele a politiky velkých mocností, ať už spolupracujících, nebo konkurenčních, byl nejviditelnější zápas o moc. Totalitní stát předpokládal autoritativního vůdce, jen jeho výběr byl složitý, dohoda, v níž by bylo možné se spolehnout na dané slovo, bývá v takových případech vyloučena. Je zvláštní, že o slovo se hlásí lidé, kterým jejich okolí spíše nedůvěřuje a většinou nevěří jejich

schopnostem takové výzvy zvládnout. Chruščov, který vyšel z březnových událostí jako politik bez zázemí, nakonec slavil jednu dílčí výhru za druhou, dospěl na vrchol a nekompromisně se ujal vlády. V krátkém období do XX. sjezdu provedl v tomto smyslu – na cestě za vůdcím postavením – dva manévry: s pomocí Bulganina přiměl na zářijovém plénu ÚV KSSS v roce 1953 Malenkova, aby Chruščova navrhl do funkce prvního tajemníka strany (tedy vlastně na Stalinovu funkci). Malenkov Bulganinovi vyhověl, i když mohl tušit, že Chruščov se od této chvíle stane jeho nevypočitatelným soupeřem. Následovalo několik diskusí, které až příliš často končily pochybnostmi nad Malenkovovou politikou a vyvrcholily na lednovém plénu ÚV KSSS v roce 1955 Malenkovovým překotným ústupem.¹⁰ Kritický materiál o jeho působení v čele sovětské vlády vypracoval pro Chruščova Dmitrij Šepilov a neobvykle dlouhá diskuse (plénum zasedalo nadvakrát) končila 31. ledna 1955 odvoláním Malenkova z funkce premiéra. Malenkov podal žádost o odvolání sám a premiérem byl zvolen Bulganin, vedle Molotova zatím nejbližší Chruščovův pomocník ve vedoucí skupině stojící v čele státu. Molotov navrhoval, aby se premiérem stal Chruščov, zdůvodňoval to potřebou jednoho autoritativního státníka v čele sovětského impéria, ale to se i Chruščovovi zdálo předčasné (i když zanedlouho se to stalo realitou). Doslova matoucí bylo, že kritické diskuse a výhradám vůči Malenkovovi i z úst samotného Chruščova neodpovídalo konečné řešení. Na Bulganinovo místo ministra obrany byl postaven jeho dosavadní náměstek maršál Žukov a Malenkov zůstal ve vládě Bulganinovým náměstkem a navíc ministrem pro elektrifikaci. Chruščov své

8 ZUBOV, Andrej B. (ed.): *Dějiny Ruska 20. století, díl II*, s. 274. Uvedme pro úplnost, že pro tyto závěry není v archívech žádný doklad, opora ani vysvětlení, jsou jen výsledkem autorovy analýzy a uvažování, jež se nám zdá zcela pravděpodobné.

9 Stručný přehled o vztazích nového sovětského vedení k Maďarsku viz IRMANOVÁ, Eva: Několik pohledů na revoluci roku 1956 v Maďarsku. *Slovanský přehled*, 1997, roč. 83, č. 1, s. 69–89.

10 Podrobněji viz VEBER, Václav: *Nikita na trůně*, s. 55n.

útoky dával s opravdu nečekanou obratností.

XX. sjezd KSSS

XX. sjezd nepochybně představuje především velký mezník v dějinách bolševismu, ale stal se také prostředkem bratrovražedného boje nejvyšších špiček sovětské nomenklatury. K ofenzivě zavelel Chruščov v druhé polovině roku 1955, který si zřejmě byl v té době již jistý, že ho archivy neohrozí, protože jejich prověrka (k níž se později ani slůvkem nepřiznává, i když byl v pozdějších pamětech občas upřímný) byla za pomoci ministerstva vnitra ukončena. Kdo vypracoval zadání, kde se zdůvodňovalo, proč je nutné distancovat se od Stalinových zločinů, přesně nevíme, ale pravděpodobně to byl Dmitrij Šepilov, jenž mu jako nejbližší poradce napověděl řadu postojů, které Chruščov akceptoval. Stalinovy zločiny podle tohoto zadání neohrožily fungování systému bolševické vlády, ale mohly ji zdiskreditovat a vyplývaly nikoliv ze systému vlády, ale ze Stalinových osobních negativních vlastností, které kritizoval již Lenin ve své slavné, ale polozapomenuté závěti. Navrhovatelé dobře promysleli, aby se předsedou komise pro vypracování zprávy sjezdu o Stalinových zločinech, jimž nedokázali zabránit (referát měl název *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*), stal Petr Pospělov, starý člen strany (od roku 1916), stranický pracovník a propagandista, historik¹¹, jeden z nejbližších Stalinových spolupracovníků, který podle jeho pokynů organizoval historiky, předseda komise historiků, která pod Stalinovým dohledem psala oficiální dějiny bolševismu známé jako *Stručný kurz dějin VKS(b)*, jež vyšly v roce 1938, i další práce: nekontroverznější knihu o občanské válce v Rusku po

Nikita Sergejevič Chruščov při projevu na XX. sjezdu KSSS v moskevském Velkém kremelském paláci
Foto: ČTK

první světové válce, ale také Stalinův životopis. Chruščov vysvětlil v pamětech,¹² že Pospělov byl nejhodnější, protože ho nikdo nemohl předem podezírat z úmyslu Stalina odsoudit nebo jen pomluvit. Je pravda, že byl v té době pln iniciativy (od března 1953 byl jedním z tajemníků ÚV).

Diskuse byly bouřlivé i nekonečné, trvaly nejméně čtyři až pět měsíců

a Chruščov získával souhlas se svým návrhem jen postupně a velmi ztěžka. Slibů během jednání padla celá řada (např. ze strany Chruščova, že v žádném případě nebude poškozena image bolševické strany ani její historie, rozumělo se Stalinovo pojetí) a také oficiální zdůvodnění nepředpokládalo výrazný zásah do stranického života. Chruščovovi se nakonec

11 Dnes se soudí, že nazývat Pospělova historikem je velkým nedorozuměním. Jeho texty, které psal většinou za Stalina, nemají nic společného s historií a jsou mamutí falzifikací. Viz ZALESSKIJ, K. A.: *Imperia Stalina. Biografičeskij encyklopedičeskij slovar*. Veče, Moskva 2000, s. 369–370.

12 CHRUŠČEV, Nikita S.: *Vremja. Ljudi. Vlast (Vospominanija v 4-ch knigach)*. Moskovskije Novosti, Moskva 1999, tom II, s. 176n., zvl. s. 193.

Nikita Sergejevič Chruščov (druhý zleva), po jeho levici Nikolaj Alexandrovič Bulganin a Anastas Ivanovič Mikojan v rozhovoru s delegáty XX. sjezdu KSSS o přestávce zasedání

Foto: ČTK/ITAR-TASS

podarilo získat souhlas s vytvořením komise, jež takovou zprávu vypracuje – byla pouze čtyřčlenná a do jejího čela byl vybrán právě Pospělov. Schválena byla 31. 12. 1955 a začala pracovat v prvních dnech roku 1956. Chruščov byl spolu s ministrem vnitra Sergejem Kruglovem (rovněž nezpochybnitelným stalinistou a původně Berijovým náměstkem, jenž svého šéfa překotně opustil a rychle přeběhl na stranu vítězů) pověřen dohledem nad prací komise (měli v co nejkratších intervalech kontrolovat jejich práci). Také zadání bylo skoro bezvýznamné: hlavním úkolem mělo být šetření osudů členů ústředního výboru zvolených na XVII. sjezdu bolševické strany, z nichž v době stalinského teroru byly přibližně dvě třetiny zastřeleny.

Hlavní Chruščovovy odpůrce tvořila stará Stalinova garda, za níž mluvili především Molotov, Kaganovič a Vorošilov. Jistě jim bylo jasné, že jejich

kariéra je ohrožena, a v diskusích se nevykloučoval ani trestní postih. Celé dva měsíce, které zbývaly do sjezdu, se vedly nepřehledné debaty. Komise předkládala různé verze a Chruščov využil svého práva kontrolovat a zasahoval do textu a diktoval – alespoň podle různých svědectví především samotného Chruščova – různé vsuvky, které komise postupně zapracovávala. Tak se do referátu dostalo Leninovo hodnocení Stalina v již zmíněné závěti (výzva k odvolání z funkce pro jeho hrubost a negativní osobní vlastnosti), smrt většiny delegátů XVII. sjezdu, Kirovova vražda, Stalinova často nedůstojná role ve válce s hitlerovským Německem i již zcela zbytečné poválečné represe týkající se hlavně vojáků, kteří se dostali do nacistického zajetí. Zdá se ale, že většina předsednictva neměla představu, co je skutečným obsahem zprávy, do samotného začátku sjezdu se totiž diskutovalo o tom, zda zprávu

zveřejnit, či nikoliv. Až těsně před jeho zahájením bylo rozhodnuto zprávu přečíst na konec sjezdového jednání na tajném zasedání výlučně sovětským komunistům a nezveřejňovat ji. Také osoba referenta se stala předmětem sporu. Chruščovovi opo-
nenti navrhovali, aby zprávu přečetl její hlavní autor Pospělov, to však Chruščov nemohl připustit, protože sám chtěl být hlavním žalobcem, a také prosadil svou. Ve skutečnosti nevíme, co přesně říkal, protože zveřejněn byl pouze schválený a sekretariátem upravený písemný záznam, který měl Chruščov před sebou, ale jenž jistě četl jen občas a většinou ho komentoval. Zřejmě byl vůči Stalinovi tvrdší než schválený text, důsledně totiž sledoval svůj skutečný záměr – v první řadě zbavit sebe a jím vybrané „kádry“ špatného svědomí ze spoluúčasti na zločinech a v druhé řadě kompromitovat své spolupracovníky – konkurenty ze Stalinových časů –

a vytvořit si podmínky pro jejich odstranění z vedoucích funkcí.

Asi zajímavější je, co Chruščov ve svém referátu vynechal. Například se zcela vyhnul kolektivizaci a „boji“ proti kulakům, o hladomoru třicátých let také nepadla ani zmínka, i když o něm dobře věděl, dokonce se vyhnul ve světě známým moskevským procesům a nekomunistické oběti režimu v řádu milionů zůstaly naprostým tabu. Z komunistických obětí jmenoval jen ty, které se nikdy nepostavily proti vládě a věrně ji podporovaly. Povstání proti bolševické vládě a protikomunistický odpor nepřipouštěl, nic z toho podle něj neexistovalo. Velkou pozornost věnoval válce, pakt s Hitlerem v roce 1939 ani předválečnou polskou politiku však nekritizoval (ostatně i v pamětech je hájí jako nutné z hlediska zájmů Sovětského svazu), hlavním předmětem jeho zájmu se stala až bojácná Stalina reakce a nekvalifikované zásahy do průběhu vedení války – chválí ho pouze za úspěšnou diplomacii z konce války. O tom, jak reagovali přítomní delegáti, kterých bylo 1436, mnoho nevíme, žádné repliky ve vydaném protokolu nejsou k dispozici. Zdá se, že sál ani nedutal a převažoval šok a nejistota, co bude dál. Bulganin, který zasedání formálně řídil, žádnou diskusi neotevřel a schůzi ihned ukončil.

Reakci veřejnosti, která se dozvíдалa jen střípky z jednání, ale jeho smysl chápala velmi dobře jako příležitost oslabit tlak ideologie i neomalené bolševické vlády, těžko zaznamenáme, tito lidé neměli k dispozici žádné mediální prostředky a se svými názory neměli příležitost seznámit veřejnost. Jejich postoje se většinou objevují v pozdějších pamětech či svědectvích na dobu nadějí a jistého omezeného optimismu. Dnes snad není pochyb o tom, že převažovala víra v nutné změny k lepšímu a s ní rostla i určitá popularita Chruščova a jeho nejbližšího okolí. Jiná byla reakce nomenklatury, která naopak

měla dost prostředků, jak uplatnit své postoje a zájmy. Jisté je, že i mezi nomenklaturou byli nerozhodní lidé, tápající, jaký postoj je nejsprávnější. Ortodoxní komunisté či věrní stalinisté a také obhájci ruských imperiálních zájmů však neváhali a označovali Chruščovovo vystoupení jako škodlivé, a dokonce zločinné, a na rozdíl od náhle se objevivších liberálů se s tím netajili ani ve sdělovacích prostředcích. Jistě se zasloužili o to, že až do první poloviny března nebyla v různých oblastech Sovětského svazu protivládní vystoupení, demonstrace, a dokonce ani pouliční bouře žádnou výjimkou. Zasahovat proti nim musely i vládní jednotky, například v Gruzii byla k umlčení protestů nasazena i armáda (9. března zasáhly tanky a ukončily asi pětidenčí pouliční protestní bouře). Chruščova jistě zaskočilo čínské stanovisko: od 17. března 1956 zasedalo čínské vedení a mj. jednalo i o XX. sjezdu KSSS. V Maově referátu posoudilo Chruščovovo vystoupení jako chybné a Mao o něm tvrdil, že poškodí zájmy světového komunismu. O Stalinovi naopak mluvil kladně jako o velkém marxistovi a státníkovi s nespočtem zásluh, přiznal jeho chyby ve zločinných přestupcích, ale hodnotil ho v zásadě jako „70 procent zásluh a 30 procent chyb“.¹³ Mao jistě svým postojem ovlivnil i reakce komunistických předáků ve východoevropských zemích, ukázal jim totiž cestu z nepřijemného postavení, rychle se přidali na stranu nomenklatury.

Chruščov se dlouho nevzdával a stále sledoval svůj základní postoj – svalit všechno špatné na Stalina (a také na Beriju jako jeho údajného nejbližšího pomocníka) a tím rehabilitovat komunistickou stranu a spolu s ní i ideje komunismu. Je pravda, že tím pomohl odstartovat druhou etapu života komunistické vlády. Jeho další ideovou devizou byl návrat k Leninovi, z něhož se snažil vytvořit ikonu sovětského komunismu a představoval ho jako morálně

čistého zakladatele nového státu, jenž přinese lidstvu nové perspektivy. Jako charakteristický příklad této etapy lze uvést odsouzení Stalinyových a Pospělovových dějin strany, *Stručný kurz dějin VKS(b)*, jako cizích marxismu-leninismu a usnesení z 27. března 1956 vytvořit nový kolektiv historiků a napsat nové kolektivní dějiny strany. Na duben 1956 bylo ohlášeno zasedání ústředního výboru, kde měl být projednán tzv. kult osobnosti. Mnohé funkcionáře jistě překvapilo, že hlavním referentem se měl stát maršál Žukov, tehdy stále ještě ministr obrany. Dnes soudíme, že jeho výběr byl pochopitelný a vysvětlitelný. Žukov byl totiž prakticky hned po válce odsunut z výsluní do podřízeného postavení a vinil z této situace všechny členy vedení bez výjimky nebo jim přinejmenším vytýkal, že se ho nezastali. Žukov neměl problém obvinít ze zločinů i Stalinovu gardu, a nevynechal dokonce ani Chruščova, což mu jistě nebylo milé. Možná to byla hlavní příčina, proč se plénum nekonalo, všeobecně přijaté vysvětlení je však to, že se o jeho zrušení zasloužily negativní reakce většiny vedoucích elit v komunistických státech, především Mao Ce-tunga. Žukov totiž chtěl jako první promluvit o období stalinského teroru, měl v plánu odsoudit moskevské procesy a žádat rehabilitaci odsouzených, což byla riziková témata. Složitě připravované zasedání se však nekonalo, bylo odvoláno bez udání důvodu a nahradilo ho usnesení ústředního výboru z 30. června 1956. To dokonale uklidnilo nomenklaturu v Sovětském svazu i v dalších komunistických zemích, Stalin v něm byl oceněn jako významný stranický pracovník s mnoha zásluhami (vyzvednuty byly úspěšný a vytrvalý boj s opozicí ve straně a kupodivu kolektivizace a vítězství ve válce s nacistickým Německem) a přiznány byly jen dílčí nedostatky a chyby, jako například teror nebo zločiny. Hned však bylo nabídnuto ospravedlnění, a to, že Sovětský svaz

byl obklíčen nepřáteli a nacházel se v ohrožení a také blížící se válka ovlivnila způsob rozhodování sovětského vedení. Dále se vysvětlovalo, že příčiny, za nichž vznikl a prosadil se tzv. kult osobnosti, pohltila historie a neexistuje žádný reálný předpoklad, že by se mohly opakovat.

V mnoha stranických organizacích, zvláště těch, v nichž převažovali intelektuálové, jako byly například vysoké školy, vědecké ústavy či různé svazy, byl XX. sjezd vítán jako začátek nových časů. Jeho myšlenky, kterým byl ovšem dáván vlastní výklad, se rozvíjely cestou nových a nových návrhů, jak demokratizovat život v zemi, ale organizace se v tomto období také dostaly pod palbu kritiky, a dokonce policejního dohledu.¹⁴ Chtělo se od nich, aby odvolaly svá usnesení a žádosti o šíření demokracie, transparentnosti, uvolnění života a znovu se podřídily novým pořádkům. Mnoho organizací, které se zdráhaly taková usnesení vydat, bylo rozpuštěno, dokonce se zatýkalo a údajní hlavní viníci byli posíláni do vězení – obvyklý trest se pohyboval v rozmezí od dvou do deseti let.

Nemůže být pochyb o tom, že XX. sjezd sovětských bolševiků odhalil Stalina jako zločince (ostatní závěry, které byly předmětem jednání, jsme nechali stranou – týkalo se to především zahraniční politiky, jež rovněž doznala velkých změn) zahájil rozklad komunistického hnutí, i když zpočátku možná méně viditelný. Negativní hodnocení Chruščovova počínání bylo vlastní bolševické nomenklatuře, komunistickým představitelům v ostatních komunistických zemích i zastáncům ruských imperiálních ambicí, kteří se v bolševické politice vynořili v souvislosti s druhou světovou válkou (ale byli podněcováni Stalinem od poloviny třicátých let). Chruščov za své pře-

Nikita Sergejevič Chruščov se v dubnu 1964 na sklonku své politické kariéry prochází kremelskými zahradami
Foto: ČTK

svědčení i odvahu zaplatil odvoláním z funkce v roce 1964 i zapomením až do dob Michaila Gorbačova (jako jediný vůdce Sovětského svazu není pohřben na Rudém náměstí v Moskvě). Pro drtivou většinu liberálů i ctitelů demokracie představoval XX. sjezd KSSS začátek rozchodu s komunistickým hnutím. Zprvu se snad domnívali, že se budou moci spolehnout na

„zdravé síly“ v komunistické straně a spolupracovat s nimi, ale brzy zjistili, že se musí spolehnout jen sami na sebe. Ukázalo se však, že bolševická schopnost udržet moc a vládu je neobyčejně silná, takže trvalo dalších pětadvacet let, než tato teroristická nadvláda konečně padla. V tomto procesu má XX. sjezd paradoxně své nezastupitelné místo.

14 Mnohá vystoupení účastníků těchto schůzí byla opravdu velmi kritická, Zubov uvádí příklad z vystoupení mladého vědce Jurije Orlova na schůzi stranické organizace v Laboratoři termálních procesů Akademie věd SSSR, v němž mj. říkal: *Moc je v rukou hrstky jakýchsi mizerů [...] Naše strana je prosáklá otročským duchem. Takových lidí je plný státní i stranický aparát. Do tisku píší podvodníci a prospěcháři. A pokud jde o státní bezpečnost, vychovali jsme si dítě, které nám teď dává přes hubu.* ZUBOV, Andrej B. (ed.): *Dějiny Ruska 20. století, díl II*, s. 299.